

دارالفنون تبریز (مدرسه مظفری) (۱۳۱۴-۱۲۹۳ ق)

● اسفندیار معتمدی (معلم و مؤلف کتاب‌های درسی فیزیک پژوهشگر تاریخ علم)

اشاره

تاریخچه مدارس نوین و جدید ولایات و ایالات و شهرستان‌ها متأثر از دارالفنون یکی از بخش‌های این فصلنامه است که قصد داریم اثرات ارزشمند این جریان سازی فرهنگی که به توسعه و ترقی تعلیم و تربیت کشور انجامید را بررسی کنیم. در این شماره به دارالفنون تبریز و در شماره آتی به سایر مدارس قدیمی این شهرستان خواهیم پرداخت.

مقدمه

دارالفنون تبریز و بعد دارالفنون اصفهان نخستین مدرسه‌هایی بودند که توسط معلمان و فارغ‌التحصیلان دارالفنون تهران در سایر نقاط ایران دایر شدند. اما عمر هر دوی آن‌ها به دلایل مختلف کوتاه بود؛ گرچه این عمر کوتاه برکات زیادی برای آن مناطق داشت. دارالفنون تبریز منشأ و خاستگاه بسیاری از مدرسه‌ها و فرهیختگان تبریز و آذربایجان است که به‌طور مختصر به آن می‌پردازیم و ان‌شاءالله در شماره‌های بعدی به‌طور مفصل به این مدرسه و مدرسه‌های محمدیه و فردوسی نیز خواهیم پرداخت.

نخستین گامی که در راه آموزش علوم و فنون جدید در تبریز برداشته شد، تأسیس دارالفنون بود. دارالفنون تبریز دومین مدرسه‌ای است که با هزینه دولت در ایران تأسیس شد. این مدرسه در زمان ولایت‌مظفرالدین‌شاه در سال ۱۲۹۳ ق/ ۱۲۵۵ ش پایه‌گذاری شد و تشکیلات آن شبیه دارالفنون تهران بود.

تعداد شاگردان این مدرسه ابتدا ۴۰ نفر بود و بعد به ۴۵ و سرانجام به ۵۰ تا ۷۰ نفر رسید. تعدادی از شاگردان رایگان تحصیل می‌کردند و شبانه‌روزی بودند. این مدرسه تا حدود آغاز سلطنت مظفرالدین‌شاه در تبریز دایر بود. *تقی‌زاده* می‌نویسد: «در حدود سنه ۱۳۱۶ قمری مرا به سمت معلمی فیزیک در دارالفنون مظفری (که در واقع شعبه دارالفنون تهران بود) پذیرفتند. قبل از آن وقت، من خودم در همان دارالفنون چندی تعلیم کردم؛ مخصوصاً در هندسه و حساب و جغرافیا و فیزیولوژی و غیره ... [تقی‌زاده، ۱۳۶۷: ۲۷].»

خاطرات سلیمان خان استاد زبان و ریاضی دارالفنون

«... پس از تأسیس دارالفنون تهران، یعنی اواخر سال ۱۲۹۳ق، به حکم ناصرالدین شاه مقرر شد که نظیر این دارالفنون در دارالسلطنه تبریز که ولیعهدنشین سلسله قاجاریه و در آن زمان مقرر مظفرالدین میرزا ولیعهد او بود نیز تأسیس شود. اجرای این امر از طرف *اعتضادالسلطنه*، وزیر علوم به *جعفرقلی خان* محول شد. او نیز به صواب دید *محمدحسن خان*، ناظم مدرسه، و *میرزا عبدالغفار نجم الدوله*، چهار نفر از استادان دارالفنون تهران را برای تأسیس دارالفنون تبریز انتخاب کرد. آن چهار نفر عبارت بودند از:

۱. *محمدجعفرخان*، برای علم طب و شیمی؛

۲. *نجف خان یاور*، برای علم توپخانه؛

۳. *غفارخان یاور*، برای علم پیاده نظام؛

۴. *سلیمان خان*، برای زبان فرانسه و علوم ریاضی.

بعد از آنکه این اسامی توسط وزیر علوم و رئیس الوزرا به عرض و تصویب شاه می‌رسد، مقرر می‌شود که معجلاً عازم دارالسلطنه تبریز شده، تحت ریاست *میرزا جوادخان سرتیپ* مشغول تدریس شوند ...

... *حاج ابراهیم خان*، دایی ولیعهد (مظفرالدین میرزا)، خانه‌ای پشت دارالحکومه داشته، آن را جهت مدرسه خالی خواهد کرد. روز ۱۹ ذیحجه ۱۲۹۳ تدریس رسماً آغاز می‌شود. در ۲۰ ذیحجه ولیعهد متعلمین را به حضور طلبیده و سان می‌بیند. با اینکه روز دوم مدرسه بود، ولی از اینکه شاگردان با نظم خاص نظامی که نتیجه زحمات استادان بود، حرکت می‌کنند، بسیار مشعوف می‌گردد. دانشجویان (طلبه‌ها) که در آن روز در سان ولیعهد حاضر گردیدند و از روز بعد مشغول تحصیل می‌شوند، همگی از اشراف‌زاده‌های شهر تبریز بودند و نامشان همراه وابستگان آن‌ها ذکر شده است.»

رئیس و معلمان مدرسه

رؤسای این مدرسه در مدت حدود ۲۰ سال عبارت بودند از:

۱. میرزا جوادخان سرتیپ؛ ۲. میرزا عباس خان سرهنگ؛ ۳. محمدحسن میرزا؛
۴. احمدخان سرتیپ؛ ۵. کاظم خان حکیم‌باشی؛ ۶. میرزا محمد ندیم‌باشی؛ ۷. میرزا جهانگیرخان ناظم‌الملک.

میرزا جوادخان سرتیپ که رئیس تلگرافخانه آذربایجان بود، به‌عنوان نخستین رئیس این مدرسه انتخاب شد. پس از یک سال او از طرف دولت مأموریت یافت به پاریس برود و برادرش میرزا عباس‌خان سرهنگ را به جای او در هر دو پست قرار دادند. یک سال بعد در سال ۱۲۹۹، محمدحسن میرزا که سمت معلمی پیاده‌نظام را داشت، به جای عباس‌خان قرار گرفت. در کتاب «یران و عثمانی در آستانه قرن بیستم» چنین نوشته شده است:

«بنابر گزارش رسیده در اوایل سال ۱۲۹۹ق، از تبریز به روزنامه‌آختر فرستاده شد، امر مدرسه دارالفنون به حسن توجه جناب جلالت‌مآب و حسن مراقبت نواب والا محمدحسن میرزا، رئیس مدرسه مذکور در نهایت خوبی بوده است (۳ ربیع‌الاول ۱۲۹۹). در حالی که چند ماه بعد از تبریز به اختر خبر رسیده است که: اوضاع مدرسه دارالفنون تبریز قدری مغشوش شده، معلم ندارد و آنچه دارند ناقص است. غذایشان قابل خوردن نیست. شاگردان مدرسه به لهو و لعب می‌گذرانند. بالجمله خیلی خیلی بی‌نظم است ... (۹ رمضان ۱۲۹۹). در تاریخ ۲۲ شوال ۱۲۹۹، روزنامه‌آختر این خبر را تکذیب کرده و نوشته است: اخبارنگار تبریز گویا تحصیل این خبر را از صاحب غرض کرده یا خود بی‌اطلاع بوده است.

اولاً این مدارس کلیتاً تحت اداره جناب مخبرالدوله وزیر علوم است که خود شخص عالم و فاضل و هنرمند است و بالطبع ترقی خواه و ملت‌پرور ... می‌باشند و کمال مواظبت در انتظام مدارس و تربیت و ترقی متعلمین و نشر و بسط علوم دارند. ثانیاً معلمان مدرسه تبریز، اغلب اشخاص کامل و کافی هستند ... و متعلمین همه اغلب نجیب‌زاده و سعی و جهد تمام در تحصیل و تکمیل دارند ... بلی، غذایشان خوب نیست. پارهای عیوب هم در وضع مدرسه هست ...»

در سال ۱۳۰۱ق، احمدخان سرتیپ، رئیس و میرزا اسحاق‌خان آجودان معلم زبان فرانسه مدرسه بودند. تا سال ۱۳۱۰ ریاست مدرسه با احمدخان سرتیپ بود [امید، ۱۳۲۴: ۳۴]. آقاخان ناظم مدرسه و معلم زبان فرانسه، محمدجعفرخان معلم علم طب، محمد میرزا معلم علم هندسه، غفارخان معلم علم پیاده‌نظام، نجفقلی‌خان معلم علم توپخانه، میرزا فتحعلی‌خان سر رشته‌دار، میرزا عباسقلی‌ناظر معلم درس فارسی و یک نفر پیش‌نماز، چهار نفر دهباشی و فراش و دو نفر عمله کارخانه [امید، ۱۳۲۴، ج ۱].

بنابر نوشته شمس‌الدین رشديه، کاظم‌خان حکیم‌باشی، پدر کاظم‌زاده ایران‌شهر، در دوره اول رئیس این مدرسه بود [شمس‌الدین رشديه، ۱۳۶۲: ۴۲].

نمای ساختمان
مدرسه دارالفنون
تبریز

مدرسه مظفری تبریز

تعداد شاگردان این مدرسه در آغاز ۴۰ نفر بود که ۲۰ نفر آن‌ها مجانی و شبانه‌روزی بودند. این مدرسه مورد توجه مظفرالدین میرزا ولیعهد بود. او به مدرسه می‌آمد و از شاگردان امتحان می‌کرد. فارغ‌التحصیلان این مدرسه بعدها به مقاماتی رسیدند. مدرسه مظفری پس از شروع پادشاهی مظفرالدین شاه بسته شد.

دیدار مظفرالدین میرزا از مدرسه

«در اواخر ماه جمادی‌الاول ۱۳۰۳، یک هفته تمام به امتحان متعلمین مدرسه دولتی پرداخته‌اند. شاگردان مدرسه در حضور حضرات اعیان و اشراف و رجال دولت و از جمیع علوم مکتسبه خود امتحانات شایسته داده، مورد تحسین همه حضار گردیده‌اند. بندگان نواب مستطاب اقدس والاحضرت ولیعهد هم یک روز محض به جهت تشویق و ترغیب متعلمین، تشریف‌فرمای مدرسه مزبور شدند ... متعلمین در حضور آن حضرت به تعلیم فنون حربیه و غیره، از قبیل توپ‌اندازی و ژیمناستیک پرداخته و از علوم ریاضی و جغرافیا و السنه خارجی، امتحان دادند. والحق بسیار خوب از عهده برآمدند، و مقرب‌الخاقان. میرزا احمدخان سرتیپ، رئیس مدرسه، مورد التفات جهان درجات حضرت‌والا گردید. مقرب‌العلیه، مسیو اوک مرتب معلم‌خانه مبارکه در همان روز به لقب‌خانی عز افتخار حاصل کرد. به اکثر معلمان و متعلمین به موجب درجه استحقاق خود، پول و شال مرحمت فرموده شد» [روزنامه اختر، شماره ۳۷].

فارغ التحصیلان
مدرسه مظفری
بعدها به مقاماتی
رسیدند.
این مدرسه پس از
شروع پادشاهی
مظفرالدین شاه
بسته شد

میرزا محمد ندیم باشی

در سال ۱۳۱۱ق، مدیریت مدرسه به میرزا محمد ندیم باشی واگذار شد. میرزا محمد ندیم مردی فاضل و علاقه‌مند به علم و دانش بود. مدرسه مظفری از سال ۱۳۱۱ تا ۱۳۱۳ با انتظام کامل اداره شد و تحت ریاست ندیم باشی به ترقیات بزرگی نائل آمد. در این سال‌ها روزنامه ناصری به مدیریت مشارالیه انتشار یافته است [امید، ۱۳۲۴: ۴۳].

دروس مدرسه و معلمان آن‌ها

در سال ۱۳۱۱ق، در زمان مدیریت میرزا محمد ندیم باشی، معلمان و دروس آن‌ها و سایر اعضای مدرسه مطابق نوشته نشریه «ورقه» در تاریخ ۱۵ جمادی الاول عبارت‌اند از:

۱. قرائت قرآن، درس عربی و فارسی، ایرج میرزا صدرالشعرا

۲. عربی و قرائت قرآن مجید، حاج ملاعبدالله

۳. فارسی، میرزا حسن رشديه

۴. خلیفه درس عربی، میرزا احمد

۵. کتاب‌خوان و خلیفه درس فارسی، یوسف آقا

۶. طب، صدرالحکما

۷. خلیفه درس طب، میرزا مهدی خان

۸. معلم اطفال، رشديه

۹. خلیفه درس زبان و جغرافیا، ابوالقاسم خان

۱۰. زبان فرانسه و انگلیسی، و جغرافیا، مسیو شاپوئل

۱۱. خلیفه درس جغرافیا، زین العابدین خان

۱۲. خلیفه درس زبان، میرزا سلیمان خان

۱۳. ریاضی و جغرافیا، محمد میرزا

۱۴. خلیفه درس ریاضی، اکبر میرزا

۱۵. درس حساب، عباس علی خان

۱۶. خلیفه درس حساب، میرزا یوسف خان

۱۷. پیاده‌نظام، مهدی قلی خان

۱۸. خلیفه پیاده‌نظام، اکبر میرزا

۱۹. خلیفه توپخانه، میرزا یوسف خان

۲۰. خوش‌نویس باشی، میرزا علی محمد

۲۱. خلیفه مشق، میرزا جواد خان

۲۲. ناظم، میرزا شفیع و قاسمعلی

۲۳. پیشخدمت، دونفر

۲۴. فراش، چهار نفر

۲۵. قهوه‌چی و آبدار، یک نفر

۲۶. لاله اطفال، دو نفر

۲۷. کتابدار، میرزا باقر

۲۸. قراول، هشت نفر

تعطیلی اول و افتتاح مجدد مدرسه

کار مدرسه دارالفنون تبریز تا سال ۱۳۱۱ق با قدرت و ضعف ادامه داشت تا آنکه در این سال مدرسه به دلیل رویداد نامطلوبی تعطیل شد. اما به همت **امیر نظام گروسی**، پیشکار آذربایجان، در سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۳ به نام «مدرسه مبارکه مظفریه»، با برگزاری جشنی باشکوه و پس از خطاب‌ای معروف، دوباره افتتاح شد. خطابه منسوب به امیر نظام چنین است:

«آقایان محترم می‌توانم امروز را مثل یکی از اعیاد ملی بدانم که به تشکیل این مدرسه موفق شده‌ام. این مدرسه [را] که کارخانه آدمیت است، به مبارکی مفتوح می‌نمایم...»

آخرین مدیر مدرسه

آخرین رئیس دارالفنون تبریز، **میرزا جهانگیرخان ناظم‌الملک** (۱۳۵۲-۱۲۷۵ق)، از مردم مرنده و معروف به «ضیا مرنندی» بود. وی مردی فاضل، متدین، پاکدامن و وطن‌دوست بود. در ۱۴ سالگی به خدمت دولت در آمد و پس از سال‌ها به معاونت وزارت خارجه رسید. مدتی هم حاکم شهر قم بود و همان جا در گذشت. به فارسی و عربی شعر می‌گفت. خط خوشی داشت و کلام‌الله مجید و صحیفه سجادیه را با خط زیبایی که داشت، نوشته و به چاپ رسانده بود. او بعد از میرزا محمد ندیم‌باشی، مسئولیت ریاست مدرسه را پذیرفته بود و حکم انتصاب او که در روزنامه **ناصری** مورخه ذی‌حجه ۱۳۱۳ نوشته شده، به شرح زیر است: «ناظم‌الملک - نظر به مزید توجهی که در انتظام امور معلم‌خانه تبریز و حسن خدمت شاگردان آنجا و طبع روزنامه ناصری داشتیم، در این موقع که موبک همایونی به دارالخلافه الباهره عزیمت می‌فرماید، این خدمت را نیز به عهده آن چاکر محول و مقرر می‌فرماییم که کمال مراقبت را در تربیت و تحصیل و تعلیم شاگردان آنجا نموده، و نوعی باید مواظب باشد که اشخاص مستعد تربیت شده و دارای علوم معموله، بیشتر از سابق از این معلم‌خانه بیرون آید و به کار رجوع هر خدمتی برآیند و اسباب مزید دعاگویی ذات اقدس ملوکانه گردد و اختیار کلیه امور را به عهده آن چاکر محول و مقرر می‌فرماییم که روزنامه ناصری را هم کمافی‌السابق به طبع و نشر رسانند و در تحریر و انشای آن مراقبت و کفالت نماید که انتظام این امور جالب خشنودی خاطر حضور همایون خواهد بود. شهر ذیحجه الحرام، ۱۳۱۳.»

این حکم از طرف مظفرالدین شاه صادر شد، اما ریاست میرزا جهانگیرخان پس از حرکت شاه به تهران سست شد و نظم امور مدرسه از میان رفت و مدرسه پس از مدتی تعطیل و در سالنامه‌ها و نشریه‌ها نامی از مدرسه برده نشد [امید، ۱۳۲۴: ۴۳].

ضیایی مرنندی

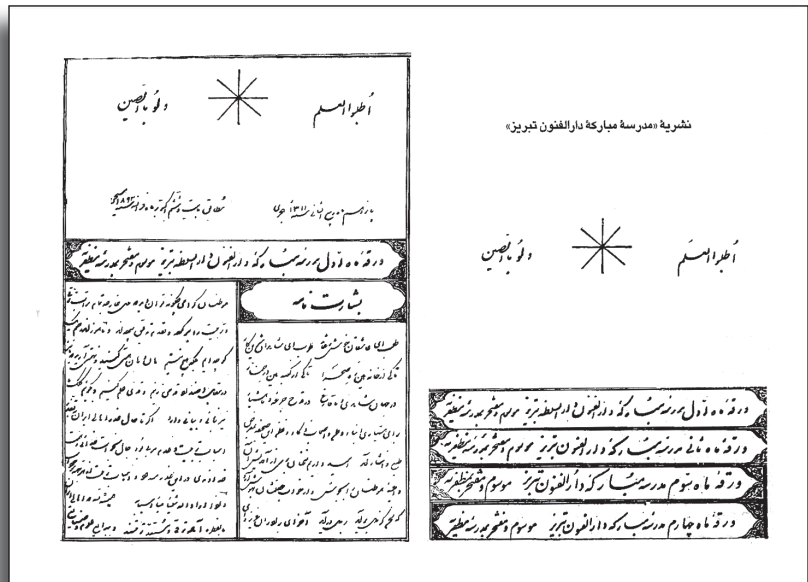
چاپخانه دارالفنون

دارالفنون مظفری دارای چاپخانه بود و کتاب‌های درسی شاگردان در آنجا چاپ می‌شد. یکی از کتاب‌هایی که در این چاپخانه چاپ شده، کتاب «وطن دیلی»، نوشته حاج میرزا حسن رشديه است. این کتاب در سال ۱۳۱۲ق به چاپ رسید. ترجمه شناسنامه کتاب که به زبان ترکی آذری نوشته شده، چنین است: «کتابچه‌ای است مشتمل بر الفبای جدید که خواندن و نوشتن را براساس الفبای صوتی، به شاگردان مبتدی، قبل از شش سالگی آموزش می‌دهد. (مؤلف و ناشرش در قطعه ایران، صفحه آذربایجان، حسن بن مهدی، مدیر مدرسه رشديه شهر تبریز است.) این کتاب در چاپخانه دارالفنون تبریز، مدرسه نظامیه که به نام مظفریه نامیده می‌شود، چاپ و منتشر شده است و تجدید چاپ آن با اجازه مؤلف خواهد بود.

نشریه مدرسه مبارکه دارالفنون تبریز

در سال ۱۳۱۱ق، در زمان مدیریت میرزا محمد ندیم‌باشی که مدرسه پس از مدتی تعطیلی دوباره افتتاح شد، اقدامات جدیدی در مدرسه صورت گرفت که یکی از آنها ایجاد نشریه‌ای است به نام «نشریه مدرسه مبارکه دارالفنون تبریز (ورقه)». از این نشریه چهار شماره یافت شده که آن‌ها را «مرکز گسترش آموزش رسانه‌ها» در سال ۱۳۷۴، همراه روزنامه «دانش»، منتشر کرده است. این کار به کوشش سیدفرید قاسمی و با مقدمه دکتر محمداسماعیل رضوانی صورت گرفته است.

نشریه مدرسه مبارکه
دارالفنون تبریز

پایان کار دارالفنون

ناصرالدین شاه، ۱۷ ذی‌القعدة ۱۳۱۳، برابر ۱۸ دی ۱۲۷۵، پس از ۵۰ سال سلطنت، به‌وسیلهٔ **میرزا رضا کرمانی**، از پیروان **سیدجمال‌الدین اسدآبادی**، در زیارتگاه شاه عبدالعظیم، کشته شد. وقتی این خبر به مظفرالدین میرزا رسید، خود را برای جانشینی آماده کرد و پس از ۴۰ روز خود را به پایتخت رساند و بر تخت نشست. از همان ذی‌حجه ۱۳۱۳ و رفتن ندیم‌باشی، رئیس مدرسه همراه شاه به تهران و تعیین جانشین برای او، مدرسهٔ مظفریه دچار مشکل شد. آخرین خبری که در روزنامهٔ مورخهٔ رجب سال ۱۳۱۴ دربارهٔ این مدرسه نوشته شده، چنین است:

«از حسن تفضلات ذات شاهانه، مدرسهٔ مبارکهٔ مظفریه است. البته فراموش نشده، اوقاتی را که بندگان اعلاحضرت اقدس همایونی شاهنشاهی، با نفس نفیس کراراً به مدرسهٔ مبارکه تشریف آورده و خطابه‌های مؤثری ایراد می‌فرمودند... اگرچه طول تعطیلی از زمان غیبت آن وجود مقدس تاکنون بدین مخزن معارف و فنون رو داده، نزدیک است موجب تضييع زحمات و اسباب دلسردی تمام معلمان و مایهٔ پریشانی آن‌ها گردد، ولی به اقتضای معاف‌پروری و ترقی‌خواهی امنای دولت، اقدامی در رفع موانع و تربیت دواعی سرعت افتتاح آن شده است.»

از زمان کشته‌شدن ناصرالدین شاه تا جلوس مظفرالدین شاه به تخت سلطنت ۴۰ روز به طول انجامید و طی این مدت، **میرزا علی‌اصغرخان اتابک** - امین‌السلطان - آخرین صدراعظم ناصرالدین شاه، ادارهٔ امور کشور را در دست داشت.

نتیجهٔ کار دارالفنون تبریز

کار دارالفنون تبریز مدت ۲۰ سال ادامه یافت و هدف از آن تربیت نیروی نظامی و افراد آموزش‌دیده‌ای بود که مسائل نظامی، امنیتی، آموزشی، بهداشتی و ... کشور را حل و فصل کنند و علوم و فنون را رونق بخشند. نویسندهٔ کتاب «تاریخ فرهنگ آذربایجان»، نتیجهٔ کار این مدرسه را مثبت ارزیابی کرده و چنین نوشته است: «این مدرسه توانسته است اشخاص دانشمندی تربیت کرده و به جامعه تقدیم دارد. فارغ‌التحصیلان این مدرسه به شغل‌های مهمی در ادارات لشکری و کشوری برگزیده شده‌اند و اغلب از اطباء معروفی که سابقاً در تبریز بوده‌اند و همچنین بعضی از اشخاص نامی و دانشمند، از این مدرسه فارغ‌التحصیل شده‌اند» [امید، ۱۳۲۴: ۴۵].

مدرسهٔ مظفری در تربیت نسلی از روشن‌فکران و رجال سرشناسی که در ایجاد انقلاب مشروطیت و ساختن ایران نو مؤثر بوده‌اند، سهم مهمی داشته است.

فارغ التحصیلان نامدار

دارالفنون تبریز
در سال ۱۳۱۴
تعطیل شد

نمونه آموزش یافتگان این مؤسسه آموزشی عبارت‌اند از: **میرزا اسماعیل خان ممتازالدوله**، **میرزا اسحاق خان مفخ‌الدوله**، **میرزا نصرالله خان سیف‌الاطبا**، **دکتر جلیخان صبوری**، **(ناصرالحکما)** **حاج میرزا مسعودخان عدل‌الملک**، **حاج میرزا مسعود طبیب**، **اسماعیل خان نجم‌الاطبا**.

اقدامات بعدی برای تأسیس مجدد دارالفنون

دارالفنون تبریز در سال ۱۳۱۴ تعطیل شد. بعضی از مخالفین تجدد در ایران در بستن آن کوشیدند. در عوض، گروه دیگری برای ادامه کار آن تلاش فراوان کردند و موفق نشدند. تا آنکه ۱۱ سال پس از تعطیلی آن، **عبدالحسین میرزا فرمانفرما**، والی آذربایجان، تصمیم به برقراری مجدد مدرسه مظفری می‌گیرد. او مرد بسیار متمول و قدرتمندی بود و دیگران را برای انجام این نیت خود به همکاری طلبید.

حاج محمود کاشانی، از اعضای انجمن ایالتی آذربایجان، در شماره ۱۳۷ روزنامه «نجمن»

می‌نویسد:

«... حضرت معظمه/فرمانفرما، دو روز قبل در تلگراف‌خانه مبارکه تشریف داشتند، خطاب به بعضی از آقایان هیئت انجمن مقدس نموده و فرمودند که از روز ورود به تبریز، من شب و روز در فکر تأسیس یک مدرسه دارالفنون هستم که جامع هر گونه علوم و صنایع باشد، از قبیل طبابت و مهندسی و علم حقوق و غیره که امروز محتاج علیه عامه است از اولاد وطن عزیزم به عمل آورده، این خاک پاک آذربایجان را به کلی از خارج بی‌نیاز نمایم، از من به یادگار بماند. برای محل دارالفنون هم‌خانه ملکی خودم را معین کرده‌ام که عبارت از صد خروار زمین و عمارت جامع و خوش‌نقشه است و در چندین سال قبل زمین آن را بیست و پنج هزار تومان خریده‌ام. به علاوه این خانه و باغچه، یک قطعه از املاک خودم را هم که در سالی ششصد تومان منافع آن باشد، وقف این دارالفنون خواهم کرد. مشروط بر آنکه چند نفر از اهالی با ثروت وطن‌پرست، این مدت مملکت هم در این امر با من همراهی و اتفاق بکنند که اقلاً سالی پنج هزار تومان عایدی داشته و کفایت مخارج سالیانه آن را بنمایند ... آرزونامه انجمن ایالتی آذربایجان».

پیشنهاد فرمانفرما برای تأسیس مجدد دارالفنون به نتیجه نرسید و **میرزا علی‌آقا تاقه‌الاسلام** چنین نوشت: «خدمت حضرت اشرف امجد، شاهزاده فرمانفرما، دامت شوکت، شرحهمم عالیه و فکر متعالیه در خصوص دارالفنون که در روزنامه انجمن اعلان و چندی است مطرح مذاکره است، موجب آن شد که به حکم **فلیسعد النطق ان لم یسعده المال**، آنچه به ذهن قاصر می‌رسد، عرض نماید ... اگر مقصود از دارالفنون همان است که در آذهان مذکور است، مشکلات آن زیاد و محتاج بر مقدماتی است که غالب آن موجود نیست ... [همان].»

مدرسه دارالفنون دیگر بار باز نشد، اما در عوض روشن‌فکرانی در آذربایجان همواره در اندیشه گسترش مدارس جدید بودند و همین امر سبب شد که اداره معارف آذربایجان بعد از تهران زودتر از دیگر ایالات ایران تأسیس شود و دبستان و دبیرستان‌ها بر روی دانش‌آموزان گشوده گردند.

«اداره معارف (فرهنگ و بعد آموزش و پرورش) آذربایجان در سال ۱۳۳۱ ق/ ۱۲۹۴ ش تشکیل شد و نخستین مدرسه متوسطه، به احترام محمدحسن میرزا ولیعهد، به نام «مدرسه محمدیه» نام‌گذاری شد. این مدرسه که بعدها به نام «فردوسی» تغییر نام یافت، در سال ۱۲۹۸ ش دارای شش کلاس کامل متوسطه بود و در خرداد ۱۲۹۹ برای نخستین بار هشت نفر از آن فارغ‌التحصیل شدند. در این مدرسه معلمان صاحب‌نامی تدریس می‌کردند. معلم فیزیک و ریاضیات آن *ابوالقاسم فیوضات* بود. فیوضات از نخستین مؤلفان کتاب درسی فیزیک در ایران بود. وی در سال ۱۳۴۰ ق/ ۱۳۰۰ ش به نوشتن کتاب فیزیک دست زد [امید، ۱۳۲۴، ج ۱: ۴۵].

چند نکته:

۱. مدیران این مدرسه دائماً در حال عوض شدن بودند و مدرسه ثبات مدیریت نداشت.
۲. سیزده عنوان درس توسط ۲۲ معلم آموزش داده می‌شد و تعداد کارکنان مدرسه جمعاً به ۴۲ نفر می‌رسید. این تعداد برای ۷۰ شاگرد خیلی زیاد بود.
۳. برای هر معلم یک خلیفه منظور کرده بودند تا درس تمرین شود و رفع اشکال صورت گیرد.
۴. درس علوم تجربی، تاریخ و سواره‌نظام که در دارالفنون تهران وجود داشت، در برنامه این مدرسه منظور نشده بود.

توضیحات

۱. حسین محبوبی اردکانی، تاریخ تأسیس این مدرسه را سال ۱۲۷۵ و رئیس مدرسه را *محمدصادق خان*، از فارغ‌التحصیلان طراز اول دارالفنون، نوشته است. در حالی که حسن امید سال تأسیس مدرسه را ۱۲۹۲ آورده است.
۲. در روزنامه اختر، شماره ۱۷، در تاریخ ۱۹ ربیع‌الاول ۱۲۹۴، زیرعنوان «کاغذی از تهران آمده است»، چنین نوشته شده: «... مقرب الحضرة الخاقانیه میرزا عباس‌خان، برادر سرتیپ مومی‌الیه در تبریز به جای ایشان به ریاست تلگرافخانه معین گردید.»

منابع

۱. امید، حسین (۱۳۲۴). تاریخ فرهنگ آذربایجان (ج ۲). چاپخانه فرهنگ. تبریز.
۲. محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۶). تاریخ مؤسسه‌های تمدنی جدید در ایران (ج ۱). انتشارات دانشگاه تهران.
۳. افشار، ایرج (۱۳۶۸). زندگی طوفانی، خاطرات سیدحسن تقی‌زاده. انتشارات محمدعلی علمی. تهران.
۴. رئیس‌نیا، رحیم (بی‌تا). ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم (ج ۱). [بی‌نا، بی‌جا].
۵. رشديه، شمس‌الدین (۱۳۶۲). سوانح عمر. انتشارات تاریخ ایران. تهران.
۶. نشریه مدرسه مبارکه دارالفنون تبریز. به کوشش سیدفرید قاسمی و با مقدمه دکتر محمد اسماعیل رضوانی. مرکز گسترش آموزش رسانه‌ها. تهران.
۷. روزنامه اختر، چاپ استانبول، شماره‌های متفاوت.
۸. روزنامه انجمن، شماره ۱۲۷، سال اول، شنبه ۱۲ شعبان ۱۳۲۵.